

УДК:94(438):323.17

© Іван Патер (Львів)

ЛИСТОПАДОВІ АКТИ 1916 РОКУ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ВІДОКРЕМЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ

У статті розкрито політику Центральних держав щодо вирішення польського та українського питань, їхнє посилення полякам у відновленні державності та ігнорування національних домагань українців у створенні коронного краю.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Німеччина, Галичина, Польща, національне питання, державність, маніфести.

Патер І.

Ноябрьские акты 1916 года по восстановлению польского государства и отделения Галичины

В статье раскрыто политику Центральных государств по решению польского и украинского вопросов, их усиление полякам в восстановлении государственности и игнорирование национальных притязаний украинцев в создании коронного края.

Ключевые слова: Австро-Венгрия, Германия, Галиция, Польша, национальный вопрос, государственность, манифесты.

Pater I.

November Acts on Polish State Restoration and Galicia Separation

The policy of the Central states on the solution of the Polish and Ukrainian questions, in particular their facilitation of Polish statehood regaining and neglect of national aspirations of Ukrainians at creation of separate crownland are explored in the article.

Key words: Austro-Hungary, Germany, Galicia, Poland, national question, statehood, manifest.

Перша світова війна сколихнула основи політичної рівноваги європейських країн і заповіла геополітичні зміни у Європі. Вона розбудила надії поневолених народів на близьке здійснення мрій далекого майбутнього – утворення власних незалежних держав.

Слов'янські народи Австро-Угорської монархії – поляки й українці, чехи та південні слов'яни – сподівалися на відновлення своєї державності. Однак для досягнення цієї мети потрібна була допомога ззовні, тому кожен із народів мав свою політичну орієнтацію. В особливо вигідному становищі опинилися поляки, яким обидва воюючі воєнні блоки (Троїстий Союз і Антанта) обіцяли національне визволення.

Таким чином, міжнародне становище дало можливість полякам поставити своє майбутнє на воєнні карти обидвох воюючих сторін. Польський політичний діяч М. Бобжинський, характеризуючи таку ситуацію, зазначав: “Перед війною польський народ поділюся на дві орієнтації, з яких одна тяжіла до об'єднання польських етнографічних земель, обмежившись автономією в межах Російської імперії, друга прагнула до відродження Польської держави у зв'язку з Австрією”¹.

Два польські табори – австро-німецькофільський і російсько-антантофільський, з яких кожен мав своїх прихильників і організації (відкриті або таємні, залежно від лінії фронту) в усіх частинах Польщі, хоч і стояли на різних позиціях, насправді працювали для однієї мети: один з допомогою Центральних держав, другий з допомогою Антанти – найкраще забезпечити і якнайскоріше здійснити відновлення своєї держави².

Зазначимо, що австро-німецькофільський табір поляків бажав перемоги Австро-Угорщини, однак цей успіх мав бути одночасно послабленням останньої, оскільки вона повинна була б відступити Галичину на користь майбутньої Польської держави.

З вибухом війни становище галицьких українців значно погіршилось. На відміну від поляків, для українського галицького політикуму перемога Росії з Австрією означала знищення в краї всіх національних здобутків. Приєднання до Росії галицьких земель несло їм таке ж поневолення, як і Наддніпрянщині. Тому чекати українцям на будь-яку зміну ставлення до них переможної Росії не мало ніякого сенсу. Не можна було також сподіватися будь-якого впливу на Росію стосовно українців і від Західних держав.

Війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців, перевівши їх змагання за власну державність із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину. В такий історичний момент галичани утворили Головну Українську Раду, яка маніфестом від 3 серпня 1914 р. закликала український народ стати на боці Центральних держав до боротьби за визволення України. Вона покликала до життя військову формуацію – Українських Січових Стрільців, щоб разом з арміями союзних держав боротися за волю України.

Аналогічне становище зайняла утворена 4 серпня 1914 р. у Львові організація політичних емігрантів з Наддніпрянщини – Союз визволення України, яка заявила, що тільки воєнний розгром Росії уможливить визволення і самостійність України.

Утворена 5 травня 1915 р. Загальна Українська Рада як загальнонаціональна політична репрезентація всього українського народу на час війни визначила головну мету – повна національна свобода розвитку українським землям під російським пануванням – самостійна держава; у межах Австро-Угорщини – національно-територіальна автономія.

Таким чином, перед українцями відкривалася перспектива – Наддніпрянщина в разі перемоги Центральних держав отримала б під протекторатом у тих чи інших державно-правових формах політичну самостійність, а українська частина Галичини, ставши окремим коронним краєм, звільнялася з-під польського ярма.

Таке майбутнє українців означало для поляків позбутися претензії на українські землі, які належали до Речі Посполитої, домагань, на здійснення яких війна розбудила у них нові надії³.

Українські політики добивалися поділу Галичини на українську і польську частини й для цього вони намагалися вяснити позицію австро-угорського уряду щодо цього питання. Вже на початку війни 12 серпня 1914 р. прем'єр-міністр Австрії Штюргк заявив представникам української та польської парламентарних репрезентацій, що Галичина буде поділена після переможної війни і українсько-польська боротьба в Австрії втратить свій зміст⁴.

Із зайняттям влітку 1915 р. військами Центральних держав українських північно-західних земель проблема створення Українського коронного краю разом з Холмщиною та Волинню стала ще більш актуальною. Тепер поляки голосніше заявляли про свої претензії до цих земель, які опинилися під австро-угорською окупацією. Поляки прагнули будь-що перешкодити українцям у національно-культурній праці на Холмщині та Волині, яка провадилася під проводом ЗУР і СВУ. Вони заявляли, що українці безнастанно прискорювали цей процес “наперекір правді та подіям”, поширювали “легенду про українські елементи у російському заборі”⁵. Польські політики наголошували, що навіть в часи російського панування не було й сліду українства, а на Волині під австрійською займанщиною не може виникнути й ніколи не повстане навіть зв'язок якої-небудь української роботи. “Частина населення, – писав “Kurjer Lwowski”, – що говорить по-хохлацьки, щораз виразніше закидає ту мову й щораз частіше та краще говорить по-польськи”⁶. Такі домагання поляків викликали занепокоєння і протести серед українців, про що заявила Президія ЗУР (К. Левицький, М. Василько, Л. Бачинський, М. Ганкевич) на зустрічі 21 серпня 1915 р. з міністром закордонних справ Австро-Угорщини С. Буріаном. Відповідаючи українським політикам, він заявив, що Австро-Угорщина і Німеччина не мають ніяких зобов'язань ні перед поляками, ні перед іншими народами, а будуть вирішувати всі питання, виходячи зі своїх державних інтересів⁷.

Під час аудієнції українські політики теж висловили своє занепокоєння з приводу подальших польських претензій щодо Східної Галичини. С. Буріан зазначив, що в даний момент такі домагання поляків безпідставні. Стосовно майбутнього устрою краю він заявив, що не потрібно ставити якихось конкретних програм, адже в будь-якому випадку “українцям буде краще як перед війною, а про їх бажання відокремитися від поляків знає та розуміє як Австрія, так і Німеччина”⁸.

Питання автономії для Східної Галичини ставились українськими політиками на зустрічах з представником Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини графом Форгачом (1 липня 1915 р.) і заступником державного секретаря Німеччини Ціммерманом (7–11 квітня 1915 р.), а також щодо майбутнього устрою зайнятих Центральними державами польських і українських територій. Зрозуміло, для Габсбурзької монархії найбільш прийнятним було об'єднання зайнятих польських земель з польською частиною Галичини в Королівство Польське з інтеграцією в Австрійську державу, а зайнята українська територія мала уконституюватися в окрему австрійську провінцію. Такі плани були підтвержені й на засіданні коронної Ради 6 жовтня 1915 р. під керівництвом цісаря за участю прем'єр-міністрів – австрійського Штюргка, угорського С. Тісси та австро-угорського міністра закордонних справ С. Буріана. Ця Рада у порозумінні з Німеччиною вирішила, що після закінчення війни має відбутися поділ Галичини.

Східна Галичина разом із зайнятою територією Волині повинні були утворити окрему самостійну українську провінцію у безпосередньому зв'язку з монархією та широкою автономією зі збереженням прав національних меншин. Новоутворена провінція, на думку австро-угорських урядових чинників, мала б стати притягаючим центром для всієї України. Польські терени, відібрані від Росії, також мали утворити окрему польську провінцію⁹.

Угорський прем'єр-міністр С. Тісса також підтримував план утворення окремої провінції зі Східної Галичини. На початку грудня 1915 р. він заявив делегації ЗУР, що австрійська монархія

недостатньо приділяла уваги українській справі, занедбувала її, а під час війни виявилось, що вона має велике значення для Австрії, яка зацікавлена найскоріше залагодити суперечності між українцями і поляками в Галичині¹⁰.

Поляки різко виступили проти плану утворення української автономії в Галичині. Так, граф А. Голуховський, який був провідником польських дідичів у час війни, рішуче протестував проти спроб нав'язати полякам у Галичині українську автономію. Дуже категорично виступав проти поділу Галичини австро-угорський міністр фінансів Л. Білінський, який у листі до С. Буріана у грудні 1915 р. писав, що утворення коронного краю “рано чи пізно може привести до нової війни з Росією”¹¹.

Зрозуміло, що всі стратегічні плани та орієнтації польських партій як кожної окремо, так і всіх разом, стали на одній спільній політичній платформі стосовно українського питання. Виходячи з тези “Galicya jest jednolitym obozem politycznym”, польські політики вважали, що їм належить державна влада над українським краєм і тільки вони здатні забезпечити найкраще становище українського народу в майбутній польській державі. Польський політикум на кожному кроці старався перешкоджати українським національним домаганням, намагався представити їх зовсім нереальними планами. Спеціально для австро-угорського уряду поляками у 1916 р. були підготовлені антиукраїнські політичні пасквілі: “Українці в Росії та їх політичні прагнення”, “Україна. Проблема чи фантом”, “Українські фантазії. Культурно-політичний сюжет”¹².

Зазначимо, що впродовж 1915 року і аж включно по листопад 1916 року на зустрічах і переговорах з австро-угорськими урядовими чинниками українських політиків заспокоювали обіцянками про необхідність поділу Галичини та створення українського коронного краю, а ті, зі свого боку заявляли, що “стояли і стоїмо в цій важливій годині в найвірогіднішим прив'язанню при цісареві та державі”. Такий австролялізм провідників галицько-буковинського українського політикуму К. Левицького і М. Василька неоднозначно характеризувався в українських політичних колах, зазначалося, що “австрійський уряд зумів їх як репрезентантів української політики узалежнити від себе і зробити їх попросту своїми слугами, а від цього потерпіла тільки українська справа в Австрії і поза нею”¹³.

Перехрещення польсько-українських національних інтересів, політична важливість для Австрії “польської карти”, відсували українське питання на друге місце в австрійській політиці, а німецькі плани щодо України узгоджувалися з австро-угорськими стосовно австро-польського вирішення проблеми Польщі. 5 листопада 1916 р. за підписами німецького кайзера Вільгельма II і австро-угорського цісаря Франца-Йосифа були опубліковані маніфести з приводу проголошення Польської держави і відокремлення Галичини.

Відновлена Польська держава, т. зв. Конгресівка, до якої входило 10 губерній, мала перебувати під протекторатом Німеччини. В маніфесті зазначалося, що “з тих областей утворити самостійну державу з діничною монархією і конституційною формою правління”, однак без означення її чітких кордонів¹⁴.

З приводу проголошення Польської держави урядова німецька газета “Norddeutsche Zeitung” від 6 листопада 1916 р. писала: “Німеччина і Австро-Угорщина прийняли історичне рішення – утворили Польську державу. Стосовно ставлення Німеччини до поляків, то вище всіх “за” і “проти” стоїть думка, що задля німецьких інтересів Польща не може знову дістатися Росії. Наша безпека вимагає, щоб російські війська ніколи не могли впасти через Польщу до Німеччини”. Цілком зрозуміло, новоутворена Польська держава розглядалася німецьким урядом як “буферна держава” і мала виконувати роль як природної перепони між Німеччиною та Росією, так і бути політичним інструментом у німецьких руках у подальшій експансії на українські землі.

Після акта проголошення представники від Польського Королівства здійснили візити вдячності до німецького канцлера Т. Бетмана-Гольвега і міністра закордонних справ Австро-Угорщини С. Буріана. Останній зазначив, що своє державне існування Польське Королівство зможе отримати тільки після укладення миру (тоді йшлося про сепаратний мир з Росією) і тільки “в тісній опертю на Центральні держави як в політичному, так й у військовому напрямі знайде запоруку свого існування”¹⁵.

Незважаючи на те, що така незалежність отримана з рук одвічного ворога польського народу і майбутня самостійна Польща прирікала себе до його фактичного верховенства, сама ця суверенність на перших порах повинна була мати суто декларативний характер, адже навіть утворення тимчасового польського уряду відкладалося на *будучину*. Проголошення державності в таких незвичайних обставинах під час окупації, яке здійснювалося не самим польським населенням, а окупаційним урядом, ставило у важке становище це населення у відносинах з Росією, яка зовсім не

відрікалася від своїх прав на ці області. В таких умовах польська незалежність була лише частковою, тому що припадала тільки на зайняті Росією губернії. Інші польські провінції Пруссії й Австрії і надалі залишалися у складі цих держав.

І все-таки, незважаючи на часткову самостійність Польської держави, польське суспільство у своїй більшості її підтримало. Тільки ендеки рішуче дотримувалися російської орієнтації, інші польські партії прагнули зайняти місце в проєктованій державній раді нової Польщі, і навіть реалісти не вважали можливим залишитися на непримиримій позиції¹⁶. Польське суспільство вітало можливість перетворення польського питання з “питання внутрішньої політики” тієї чи іншої держави у міжнародне питання, цілком виразно і формально хоч би поки що в додатку до частини польської території¹⁷. Це було принциповим і, очевидно, вирішальним у розв’язанні польської проблеми. Поруч з тим впливали і практичні міркування – використати тепер ті реальні можливості, які давало відбудові краю прийняття запропонованої державності. Польське суспільство, таким чином, у своїй більшості, незважаючи на всі хиби проголошення незалежності, мало тепер найголовнішу її принципову вартість – міжнародне визнання польської державності. Тепер польське питання вступало в загальне коло міжнародних проблем, які не вирішували односторонньою волею тієї чи іншої групи держав, а входило в комбінації різних розрахунків і впливів. Проголошення самостійної Польщі відбулося не власним національно-революційним актом, а політичною волею окупаційних держав, без сумніву мало значення прецеденту у вирішенні багатьох питань.

Тогочасні й майбутні польські політики та наукові кола дуже високо оцінили цю подію. Професор конституційного права Польщі С. Кутжеба зазначав: “Яку вартість мали ці акти? Таку, що, насамперед, урядово одна сторона ставила засаду незалежності Польщі як держави. З цим вже мусли рахуватися від тепер. Польська справа ставала нарешті міжнародною проблемою. Щоправда, Росія, а потім інші держави Антанти, запротестували проти актів від 5 листопада, як таких, що видані всупереч практиці міжнародного права, бо ще в часі війни, перед заключенням договорів, які б вирішили питання приналежності цих територій. Але це вже не могло залагодити справи”¹⁸.

На основі акта від 5 листопада 1916 р. про відокремлення Польської держави німецький генерал-губернатор у Варшаві Г. Безелер, узгодивши справи в Берліні та Відні, видав 6 грудня 1916 р. патент про утворення першого польського державного органу – Rady Stanu (Державної Ради). Це мав бути репрезентативно-законодавчий орган нової держави і діяти у повному розумінні з обидвома генерал-губернаторами – німецьким Г. Безелером і австро-угорським з осідком у Любліні бароном Діллером. Державна Рада складалася з 25 членів, іменованих обидвома генерал-губернаторами, сама обирала голову, який титулувався як “маршалець корони”. Вона розпочала свою діяльність 14 січня 1917 р. під наглядом німецького і австрійського комісарів.

М. Грушевський з приводу проголошення самостійності Польщі зазначав, що “українська громадськість не інакше як з повною симпатією глядить на здійснення відвічних змагань польського суспільства до відбудови своєї державності”, однак за умови, що визволена Польща залишиться в етнографічних межах. “Щоб ті, – підкреслював він, – що будують нову Польщу, свідомо і рішучо стереглися всяких проб трактування як погній для польської державності народи, покривджені історією, і приналежні до складу історичної Польщі”¹⁹.

Відбудова Польщі в етнографічних межах була би бажана, і тоді український та інші народи могли б без всяких застережень привітати виступ Польської держави на міжнародній арені та побажати їй успіху. Але для цього, вважав автор, на той час не було ніяких підстав. Добре знаючи польсько-українські відносини в Галичині з особистого життя, М. Грушевський наголошував: “Над Західною Україною зависла важка хмара, і нова фаза, в яку вступає польське питання, зовсім не ворожить в найближчій будучності корисного полагодження національних відносин для народів, які є зв’язані з поляками тягарем спадщини по історичній Польщі”²⁰.

5 листопада 1916 р. оприлюднено лист австрійського цісаря до прем’єр-міністра Кербера про розширення автономії Галичини, яке треба було запровадити паралельно зі створенням Польської держави. Для заспокоєння австрійських поляків імператор висловив їм подяку за “багато доказів відданості та вірності” і за “багато великих і тяжких жертв”. Тут же зазначено, що Галичині надано “право самостійного вирішення своїх крайових справ”, а галицькому населенню – “запоруку національного й економічного розвитку”²¹.

Обидва маніфести тепер визначали східну політику Австро-Угорщини і Німеччини, зовсім протилежну українським інтересам. Перед українськими землями, відірваними від Росії, вимальовувалася перспектива приєднання до Польської держави, до чого так прагнули поляки.

Варто зазначити, що польські приготування щодо відокремлення Галичини почалися з початком 1916 року. Вже 3 січня парламентською комісією Польського Кола був вибраний підкомітет на чолі з його головою Л. Білінським, котрий працював над новим формуванням правно-державних відносин Галичини. У нарадах, які проводилися надзвичайно інтенсивно, крім членів підкомітетів брали участь: міністр для Галичини Коржинський, крайовий маршалок Незабитовський, член крайового віділу Домбський, Яворський, Бузек, професор Стражинський, львівські біскупи Більчевський і Теодорович, а також перемиський біскуп Пельчер. Участь біскупів у нарадах мало показати бажання польського єпископату щодо Галичини. Надзвичайно докладно розглядалося питання ставлення краю до держави і внески щодо встановлення сфери діяльності майбутнього правного тіла й адміністративних влад. Спеціальні комісії, утворені в парламентській комісії, збирали матеріали щодо правно-державних, політичних і господарських відносин у Галичині. Австрійський уряд не втручався у роботу підкомітету щодо змісту та форми розв'язання галицького питання, але в будь-якому випадку мусив рахуватися з думкою Польського Кола. Тому зібрані спеціальними комітетами матеріали мали важливе значення. Згодом осередком нарад став конституційний комітет. З 6 січня 1916 р. відбувалися важливі наради економічного та фінансового комітету, велися довгі дебати з цих питань.

Економічне значення Галичини для Австро-Угорщини було надзвичайно важливе. Тому справа відокремлення краю занепокоїла австрійські фінансово-торгові кола, які не дуже її підтримували. Адже Галичина зі своїми багатствами: сіллю, газом, вугіллям, деревиною, збіжжям і худобою – стояла на першому місці серед австрійських коронних країв, які становили вагомий частину основи господарської системи Австрії. Продукція Галичини мала величезне значення для австрійського військового та фінансового господарювання.

Президент Віденської торгової палати Шілер наголошував: “Кожна зміна відносин в тім краю не позістанеться без впливу на загальні інтереси Австрії, а особливо на її господарське життя. Домагаємося, щоб нам була дана можливість у відповідній часі висловитися в обороні наших інтересів у цій важливій справі”²².

З цього приводу “Діло” зауважувало: “Вислів др. Шілера характерний з різних поглядів. Перед війною все говорилося, що Галичина – край бідний, що західна Австрія до нього докладає. Кожний видаток, кожна підмога були метою злослових нападів певної частини преси віденської торгової палати, фінансові віденські кола ще матимуть, очевидно, слово в цій справі, що Галичина є найдорожчим коронним краєм Австрії”²³. Як бачимо, всесвітня війна змінила і в тому напрямі погляди, котрі раніше ще вважалися аксіомою.

Відомо, що основний лист цісаря про відокремлення Галичини підготував польський міністр Галичини М. Бобжинський. Про це був таємно поінформований тільки голова Польського Кола Л. Білінський. Він у своїх спогадах писав: “Будь-яка суть відокремлення Галичини була в концепції австрійських німців, як щось таке мале, однак приймалисьмо для тієї справи з радістю в засаді “*ostrictis*”, бачучи дуже добре, що в парламенті “легальним шляхом” не знайдеться за будь-яких умов згідно з конституцією $\frac{2}{3}$ голосів за відокремлення, якому повинні противитися запеклі русини і чехи”. Остаточний текст листа погоджено з комітетом міністрів, до якого під керівництвом Кербера входили також Бобжинський, міністри внутрішніх справ і юстиції”²⁴.

Розширення автономії Галичини, тобто надання їй особливого статусу, означало перекреслення всіх планів українців щодо утворення автономного українського краю в Австрії, мало виразний пропольський контекст й затверджувало владу польського адміністративного апарату на українських землях монархії”²⁵.

Міська рада Львова і Львівський Начальний Комітет Народовий (НКН) відразу після проголошення актів 6 листопада 1916 р. надіслали вітальні телеграми, прийняті одноголосно: до цісаря і до Варшави. Зокрема, у телеграмі до імператора вони висловлювали йому свою відданість і сподівання на те, що під його скіпетром буде гарантовано “запоруку здійснення наших змагань і осягнення повноти нашого національного життя”.

У повідомленні до Варшави підкреслювалося: “Прастарий польський Львів бажає в цій епохальній для народу хвилі злучитися з Вами в сердечнім братнім почуванні. Тішимося Вашою свободою. Нехай через Вас повстане з руїн відроджена Польща”²⁶.

На запрошення прибічної Ради Львова і Львівського осередку НКН 7 листопада 1916 р. відбулися збори польських мешканців міста, на яких було докладно обговорено програму заходів святкування з приводу цісарських прокламацій. Ухвалено зробити в місті ілюмінацію, святкові відзначення у школах, видати пам'яткову брошуру тиражем кількадесят тисяч примірників для Львова і

провінційних міст для безплатної роздачі шкільній молоді, а також звернутися до Відня за дозволом для святкування на периферії²⁷.

Проте принциповою політичною помилкою була поведінка українців – членів Ради, які не прийшли на засідання. Адже вони повинні були різко поставити питання про ставлення українського населення Львова і краю щодо справи відокремлення Галичини. “Можна було не з’являтися, коли львівські поляки посилали адресу на ювілей Сенкевича, – наголошувало “Діло”. – Але, коли від імені Львова у статті “Абстиненція (утримання) українських членів прибічної Ради м. Львова” говориться про справу розширення автономії Галичини, тоді на Раді повинен був піднятися також український голос для зазначення українського становища”²⁸.

Галицькі поляки, зокрема міністр М. Бобжинський і віце-голова НКН В. Яворський, хоч і не зовсім були задоволені з актів, адже вважали, що їхня ідея об’єднання Польщі з Галичиною й утворення з них великої держави у зв’язку з Австро-Угорською монархією не докінця зреалізована. Проте маніфест щодо проголошення Польської держави інтерпретували так: “З Польщі, яка стогнала під російським кнутом, має повстати Польська держава з границями посувеними можливо найдалше на схід”²⁹, тобто прилучити якнайбільше українських земель.

Щодо розширення автономії Галичини, то польські політики вважали, що в проголошеній Польській державі – “сусідній польській дільниці” повинно пробудитися національне життя, а та “польська дільниця”, що залишилася під австрійським пануванням, повинна отримати признання своїх правно-політичних підстав і гарантій повного національного розвитку. Вони зазначали, що до моменту прийняття рішення про надання особливого статусу краю, національний розвиток мав тут тільки незначні урядові запевнення, а в переважній більшості спирався на прихильність та довіру і “залежав занадто очевидно від осіб і підлягаючих змінам відносин”. Добре пам’ятаючи українські вимоги напередодні війни, польські політики зауважували, що недавно були певні моменти, коли польський вплив у краї був незначним і навіть могло здатися, що зникав, особливо, коли українці наполегливо домагалися поділу Галичини на дві частини – польську й українську. “Це, – категорично заявляв “Czpras”, – не повинно повторитися!”³⁰.

В. Яворський на засіданні виконавчої комісії НКН 6 листопада 1916 р. заявив: “Як ми мусли боротися проти помислу поділу Королівства, так прийшлося нам боронити цілості Галичини, а цісарський рескрипт є доказом, що нам це вдалося”³¹.

Поляки під керівництвом М. Бобжинського і Л. Білінського після проголошення цісарського маніфесту про відокремлення Галичини відразу ж взялися до розробки нової конституції. Парламентська комісія Польського Кола разом з представниками всіх галицьких польських організацій почала розробляти її проект, у якому передбачалося з провінції Галичина утворити самостійне Малопольське Королівство. Віденському урядові воно підпорядковувалося б тільки у закордонній політиці, військових справах і бюджетній сфері. Для керівництва місцевими справами обирався уряд, який підпорядковувався крайовому сеймові. Посли до сейму обиралися на основі загальних виборів, що мали відбуватися у двох національних куріях: польській та українській. Для українців призначалося тільки 27% мандатів, на що, звичайно, вони ніколи не погоджувалися. Друга палата – сенат, мала носити тільки майновий характер. До її складу повинні були входити номінанти, вірилісти, представники великих землевласників, міських рад, а також торговельних і промислових палат³².

Як бачимо, для поляків проголошення листопадових актів не було несподіванкою і тому вони відразу заповзялися до їх реалізації, прагнучи ще більше зміцнити польський елемент у всіх сферах соціально-політичного життя Галичини й тим самим ще сильніше поборювати національні домагання українців.

Польські політики домагалися, щоб замість безпосереднього представництва галицького населення у віденському парламенті було допущено тільки делегацію від галицького сейму для участі у вирішенні певних загальнодержавних справ. Це означало, що галицька людність не вибирала б послів до парламенту, а сейм, тобто його більшість, висилав делегатів, як це робили віденський парламент і угорський сейм для нарад над відповідними спільними справами. Намісник Галичини ставав тепер відповідальним тільки перед сеймом, край вилучався з підпорядкування вищого віденського судового сенату і отримував свій власний суд у Львові, а державні маєтки передавалися у розпорядження галицькій автономії. Здійснення таких завдань означало перехід всієї Галичини (української та польської) у нероздільне й нічим необмежене володіння польської сеймової більшості, яка не тільки формально, але й фактично тримала б у своїх руках адміністрацію краю. Вона загалом виходила з будь-якої залежності від державних центральних органів. Адже ні австрійський парламент, ні уряд не могли контролювати галицьке керівництво та втручатися у

місцеві відносини. Українська меншість в такий спосіб була приречена стати невеликою меншиною в сеймі, не маючи ніякої можливості чинити опір польській перевазі в краї і будь-якої допомоги з боку центрального уряду або парламенту.

Зрозуміло, що українська сторона рішуче й різко спротивилася “відокремленню Галичини” або її “розширенню автономії”. Тільки деякі угодівські елементи з Християнсько-суспільної партії заявляли, що українцям ніколи не вдасться побороти польську перевагу в Галичині. Тому вважали вони краще поладити з поляками й мирно дістати деякі поступки й полегшення, ніж бути переможеними у боротьбі й не отримати нічого і з таких мотивів годилися з польською автономістською програмою³³.

Весь політичний рух останніх десятиліть, окрилений сподіваннями на краще майбутнє українського народу, пронизаний переконанням щодо його рівноправності з польським народом, проходив під знаком рішучої й непримиренної боротьби з поляками, які прагнули забезпечити собі повне панування в Галичині.

Програмі польських автономістів український демократичний рух протиставляв, по-перше, вимогу демократизації галицької автономії, тобто скасування будь-яких привілеїв у представництвах (сеймі, повіті та громаді) для суспільних верхів – великих власників і заможнішої буржуазії; по-друге, поділ Галичини на історичні та етнографічні частини. Для здійснення цих вимог українські демократичні кола вважали за потрібне протистояти будь-якому розширенню галицької автономії й збільшенню прав галицького сейму, боротьби за більший контроль у галицькому управлінні з боку центральних органів – парламенту і міністерств з метою нейтралізації засилля поляків. У протиставленні до польських автономістів українці були централістами. Супроти польської шляхетської автономії навіть німецький бюрократичний централізм галицьким українцям вважався кориснішим, тим більше, що йому однаково мусив прийти кінець, а польський автономізм всіяко забезпечував себе на довгий період³⁴.

Цей віденський “централізм” і вимога поділу Галичини висіли постійною загрозою над польським пануванням у Східній Галичині. Вони загрожували при здійсненні поділу і демократизації галицького самоуправління відразу втратою польським елементом краю його домінуючої ролі й поставити в становище меншості, що було насправді завжди. Цісарський рескрипт відвернув цю загрозу від галицьких поляків і забезпечував їм повне й безмежне, вільне від будь-яких втручань центрального уряду панування в неподіленій Галичині. Це було навіть більше, ніж будь-коли мріяли польські автономісти Галичини.

Закономірно, що цісарський рескрипт викликав бурхливі протести в українських рядах. Цілком ясно, що проавстрійська політика тодішнього українського політикуму Східної Галичини диктувалася саме сподіваннями вирвати край з-під влади польського панування, показати українців не менш ревними австрійськими патріотами, ніж галицькі поляки, і відвернути від них підозру в москвофільстві, якими їх виставляли у вищих сферах останні. Рескрипт з’явився в найбільш трагічний момент – жахливої розрухи українського культурного життя, страшного економічного занепаду та обезкровлення, який знову-таки, головним чином, відбився на українцях, став великим ударом для цього політичного курсу і тяжкою загрозою всьому майбутньому українського життя у Східній Галичині. Саме в той момент, коли всі надії на краще майбутнє, на відновлення і розвиток свого національного життя галицьке українське населення поклало на центральний уряд, рескрипт проголошував виключення Галичини зі складу “земель, представлених у рейхсраті”, ізоляцію під верховенством місцевої польської “суспільної ієрархії”. Українське суспільство Галичини не могло дійсно прийняти цього як небезпеку “повного поневолення русинського народу поляками”³⁵.

Цілком очевидно, що зміст і форма прийнятих листопадових актів, засвідчили про ігнорування Віднем прагнень українських політичних сил. За день до проголошення першого маніфесту на зустрічі з делегацією Української парламентної репрезентації новий прем’єр-міністр Кербер заявив, що йому нічого невідомо про реституцію (відновлення) Польщі та широку автономію Галичини³⁶.

Така позиція голови австрійського уряду, за словами одного з чільників українського політикуму М. Василька, відображала готовність впливових німецьких політичних сил (Національного Союзу та Християнсько-соціальної партії) погодитися на втрату Східної Галичини та Буковини, які, на їх думку, Росія обов’язково вимагатиме за втрату Польщі. Така оцінка М. Василька якнайкраще відображала настрої вищих політичних кіл Австро-Угорщини, які виявили у той час повну безпорадність у загальноєвропейській ситуації та можливу територіальну втрату Наддунайської монархії як ціни за мир, про що свідчила заява від 18 жовтня 1916 р. німецького канцлера Т. Бетмана-Гольвега³⁷.

Є. Левицький відзначав, що австрійський уряд запевняв українців щодо поділу Галичини на дві частини й утворення українського коронного краю, проте ніяких кардинальних заходів у цьому напрямі не зробив, або “це були тільки маневри хвилевої тактики”³⁸.

Однак варто зазначити, що перехрещення польсько-українських національних інтересів, політична важливість для Австрії “польської карти” відсували українське питання на друге місце в австрійській політиці.

Зовсім очевидно, що декларація цісаря від 5 листопада 1916 р. щодо розширення автономії Галичини була типовим актом лицемірства австрійської політики супроти українців, але одночасно стала для них дороговказом для подальших дій щодо Австрії.

Вже 5 листопада Народний Комітет Української національно-демократичної партії у Львові закликав Український парламентський клуб будь-якими можливими засобами припинити реалізацію справи відокремлення Галичини і приєднання Холмщини до новоутвореної Польської держави, а натомість докласти максимум домагань українців.

Розширення автономії перекреслювало сподівання українців на поділ краю, а українське населення Галичини віддавалося на ласку поляків. За таких обставин українські політики вдалися до публічного демаршу. 7 листопада 1916 р. відбулося засідання Української парламентарної репрезентації (УПР) за участю всіх членів Українського клубу (депутатів Рейхсрату) та Палати панів під керівництвом її віце-президента Ю. Романчука. Вони засудили рішення про відокремлення Галичини, наголосили, що цей цісарський акт віддає найбільший, четвертий за кількістю народ держави під необмежене панування його національного противника і проголосили, що не відмовляться від створення українського краю в межах Австрії³⁹.

13 листопада УПР звернулася з маніфестом “До українського народу Галицької й Володимирської землі”, в якому різко засудила рішення про “особливий статус” Галичини⁴⁰.

Польський політикун відразу відреагував на протест УПР з приводу відокремлення, вважаючи нетактовно виступати українським послам з подібними звинуваченнями. “Одначе, – писав краківський “Czas”, – здається, що навіть власні виборці, думку яких запитали, позбулися б заступників, які поборюють політичний здобуток Галичини – краєву самоуправу, під крилами якої український національний рух розрісся до теперішніх розмірів”⁴¹.

Український політичний провід щодо таких висловлювань поляків твердо заявив, що коли б виборці українських послів і все українське населення Австрії мали змогу виявити свою волю, то їх ставлення до розширення автономії Галичини цілком відоме. Зрештою, вважали українці, можна провести плебісцит з цього питання, якщо на це погодилися б поляки.

Українські політики констатували, що оскільки поляки вважають Галичину “польською дільницею” і розширення автономії як запоруку польського національного розвитку, значить, трактують Галичину як польський край, а польські відносини до українського населення визначили заявою про не повторення “хвиль зросту українських впливів”. “Коли зважити, – наголошувало “Діло”, – що за “Czas” стоять найвпливовіші польські політики, то маємо в цих виводах щось в роді офіційної польської заяви українській справі”⁴².

Під відокремленням Галичини поляки розуміли таке її державно-правове становище, яке якнайбільше робило її польським державним організмом. Тому українські політичні діячі наголошували, що справа відокремлення у зв’язку з заснуванням Польської держави з точки зору реальності та здійсності має дві виразно розмежовані сторони: загальноєвропейську і внутрішню австрійську. По-перше, коли мова йде про “встановлення політичних відносин у Європі”, яке “вказане” по закінченні “політичної будівлі заповідженої Польської держави”, і, по-друге, коли говориться про правно-політичні пропозиції, які має на виконання цісарської постанови представити прем’єр-міністр законним шляхом, тобто через парламент. Зрозуміло, що реалізація цієї постанови пов’язувалася з відносинами між європейськими країнами після закінчення війни, а прийняття самого факту відокремлення з правового боку означало зміну австрійської конституції. Метою українського політичного проводу й надалі залишався поділ Галичини на українську й польську частини. “Хоч це може в даних відносинах видаватися утопією, – зазначало “Діло”, – то утопією воно не є. Книга можливостей цієї війни ще не закрита”⁴³.

Українська парламентарна репрезентація рішуче заперечувала проголошення листопадових актів. У протесті від 8 листопада 1916 р. наголошувалося, що у складі Галичини злучено два національно й історично різні краї і, таким чином, штучно утворено панування польської більшості над українським народом. Тому, підкреслювала УПР, українці в Австрії ніколи не признавали такої єдності краю, навпаки, завжди протестували проти неї і непохитно відстоювали природне право автономії своєї національної території. Репрезентація застерігала австрійський уряд про те, що

український народ ніколи не визнає відокремлення Галичини під польським пануванням і не зречеться права автономії й утворення окремого українського коронного краю в межах Австрії⁴⁴. Протест й інші пропозиції українських послів не знаходили належної підтримки і вирішення в австрійському парламенті.

Проголошення самостійного Польського Королівства без дефінітивного означення кордонів, без будь-якої згадки про українські землі, що разом з польськими перебували під австро-німецькою окупацією і до яких поляки пред'являли претензії й заходилися відразу “ународовлювати” – означало, що Центральні держави схвалювали їх домагання. Всі заходи українських репрезентацій щодо забезпечення національних прав українського населення Волині та Холмщини перед польським натиском не мали підтримки з боку австро-угорської влади.

Проти прагнення поляків приєднати окуповані землі до проголошеної своєї держави категорично виступало українське населення Волині. З цього приводу українці краю у заяві до Президії Союзу визволення України (СВУ) підтверджували своє право мати власну самостійну державу. На їх думку, польські претензії щодо українських земель завдали б нового удару народові. “Не хочемо нічого мати спільного з поляками, – зазначено у заяві, – а проти польських затій, злучити хоч би найменший клаптик української землі до Польської держави, перед цілим думаючим і чесним світом рішуче протестуємо...”⁴⁵.

СВУ видав також спеціальний комунікат проти утворення самостійної Польської держави і непримиримо виступав щодо можливого включення до її складу українських земель Холмщини, Підляшшя і Волині.

На своєму надзвичайному засіданні 6 листопада 1916 р. Загальна Українська Рада прийняла резолюцію, в якій категорично заявила проти включення до складу Польської держави найменшої частини історично-етнографічної української області. Рада домагалася від Центральних держав, щоб з окупованих українських земель на схід від польського етнографічного кордону й у майбутньому відбитих від Росії утворити самостійну державу в союзі з ними, але виключно без будь-якого зв'язку з поляками⁴⁶.

Протести Української парламентарної репрезентації, Союзу визволення України та Загальної Української Ради висловили ставлення української суспільності до обидвох актів 5 листопада 1916 р. Українські репрезентації закликали до консолідації всі національно-демократичні сили, незмінно дотримуватися визначеного курсу засадничої політичної орієнтації у змаганні до здійснення своїх практичних потреб і досягнення національно-політичних цілей. Для цього, незважаючи на подальший розвиток подій, у національних змаганнях потрібно розраховувати тільки на самих себе, опиратися на власні сили, розсудливо оцінювати кожночасне становище по дійсних фактах і відносинах реальних сил. Українські політики підкреслювали незмірне багатство власних сил і потребу якнайсильнішої їх організації, консолідації й належного використання. На жаль, варто констатувати, що хоч й обговорювалися такі справи й приймалися відповідні рішення, однак вони практично не втілювалися у життя. Тому, наголошував політичний провід, “любов’ю до власної української справи, журую за українське завтра повинно запалитися кожне українське серце й виявити таку кількість праці для української справи, на яку тільки може стати сили людини. В кожному випадку супроти обидвох актів солідарно стояв весь український народ по цей і той бік російського фронту з одною непохитною думкою й волею, з одним поглядом на обидві частини одної Польщі. Без вагань і без сумнівів зродився один і той самий настрій у кожного українця, а той настрій можемо означити словами: “До оборони, до боротьби”⁴⁷.

Відокремлення Галичини активно підтримали австрійські пангерманісти або “все німці”, які давно симпатизували польським проектам повного вилучення краю з австрійського життя, прагнучи тим самим розширити свої впливи в Австрії. До тих пір слов'янський елемент складав більшість у державі і, незважаючи на всі виборчі махінації (штучний поділ виборчих округів і парламентських мандатів), депутати слов'янських народів все-таки творили більшу частину у віденському парламенті. Правда, до об'єднання доходило рідко, але їх численність давала певну гарантію “про всяк випадок”. Вихід з парламенту і, загалом, з політичного життя Австрії найбільшого коронного краю Галичини, тобто її відокремлення в окремий край, який дуже слабо мав бути зв'язаний з монархією, відразу давав величезну перевагу німцям у їхніх політичних діях.

Такий стан речей викликав велике занепокоєння в інших слов'янських народів, які разом з українцями також виступили проти цісарського рескрипту. 7 листопада 1916 р. у Відні відбулися збори представників усіх слов'янських партій Австрії, що без різниці орієнтацій одностайно запротестували проти окремого вирішення галицької справи. Збори не прийняли якоїсь певної постанови, але все ж було визнано, що всі питання стосовно автономії Галичини можна врегулювати

тільки шляхом парламентського законодавства. Особливу тривогу та занепокоєння проявляли чеські партії, бо перевага німецького елемента в Австрії найбільше загрожувала чехам. Представники українців заявляли, що вони хоч в даний час займають принципово іншу політичну позицію, ніж чехи, все ж їх єднає з ними спільність інтересів, позаяк чехи, подібно до українців, визнали за необхідне протестувати проти окремого вирішення галицького питання⁴⁸.

Категоричні протести українських політичних сил, заяви інших слов'янських партій щодо надання розширеної автономії Галичині змусили німецькі урядові чинники дещо переглянути свою політику в питаннях, які найбільше хвилювали галицьких українців. Українська парламентська репрезентація 12 листопада 1916 р. надіслала німецькому військовому командуванню меморандум “Німеччина й українське питання”, в якому висловила побажання: а) публічно заявити про недопущення віддачі українських земель Росії; б) майбутній польський кордон на сході встановити згідно з етнографічним принципом; в) скасувати “особливий статус” Галичини; г) підтримати українське національне життя в німецькій займанщині; д) забезпечити добре ставлення німецьких військ до українського населення на зайнятій території, у зв'язку з чим дозволити відповідно підготовленим українцям перебувати при німецькій армії⁴⁹.

Тверда позиція українських політиків щодо листопадових актів, а також негативне ставлення до поляків певної частини німецької та військової еліти змусили урядові кола звернути особливу увагу на українсько-польські відносини в окупованих українських землях. Наприкінці листопада 1916 р. управлінням розквартирування німецького Военного міністерства була підготовлена доповідна записка про ситуацію на окупованих австро-німецькими військами українських територіях. Головний лейтмотив довідки – доцільність активної протидії полонізації Волині та Холмщини. Зокрема, проголошувалось: а) припинити надмірну підтримку польської меншини, оголосити Волинь українською національною областю; б) польських окружних комендантів замінити на симпатиків українців та призначити українських чиновників; в) польських шкільних інспекторів замінити українцями; г) збільшити чисельність українських православних священників.

Щодо Холмщини, то у довідці тільки констатувалася офіційна позиція Австро-Угорщини про остаточне визнання польського статусу цієї області. Також зауважувалося про “інтенсивну полонізацію”, яка проводилася під приводом зменшення кількості українців внаслідок евакуації, робилися різні маніпулювання з довоєнною статистикою, яка українцями подавала тільки православних, ігноруючи серед них значну чисельність католиків⁵⁰.

Варто зазначити, що німецькі урядові чинники були стурбовані посиленням позицій поляків, які заходилися “створювати в Галичині новий державний організм”. Тому вони прагнули обмежити впливи поляків, підтримуючи одночасно українців там, де для цього були хоч найменші передумови. Німецькі політики наголошували, що за будь-яких обставин українців Східної Галичини, які мають окрему мову й церкву, не можна віддавати на поталу полякам⁵¹. Цілком зрозумілою була причина такої уваги німців до Галичини зі стратегічної точки зору, адже вони вважали її “важливою базою щодо майбутнього опанування Сходу”⁵².

С. Томашівський, відзначаючи вигідне становище Галичини, підкреслював, що “володіння нею давало середньо-європейській державі переваги над іншими краями Східної Європи, бо її без перебільшення можна назвати історичною брамою, або, як хто хоче, ключем між обома половинами Європи”⁵³.

Проблема розширення автономії Галичини набирала, таким чином, міжнародного характеру, що не могло не відбитися на українсько-польських відносинах. Це стало очевидним після приходу на австрійський престол нового імператора Карла I. Він почав реалізацію стратегічних завдань, насамперед, вивести країну з війни через мирні переговори і внутрішньополітичну стабілізацію, пов'язану з налагодженням міжнаціональних відносин. Монарх оголосив про відновлення роботи парламенту, який не скликався з весни 1914 р., що посилювало серед українських політиків надію на ліквідацію “особливого статусу” Галичини з огляду на вето чеських словенських депутатів⁵⁴.

З початком 1917 р., по суті, не відбулося ніяких змін у національно-політичних змаганнях. Українці залишилися на усталених позиціях, які перед тим пропагувала Загальна Українська Рада. В Українській парламентарній репрезентації змінилися хіба що особи, але в ніякому випадку не методи діяльності. Як перед тим українські політики вірили словам Штюрґка, так тепер запевненням кожного прем'єр-міністра, тішилися добрими прийняттями цісаря. Хоч українські послы й заявляли, що їхньою тактикою стануть гостріші виступи проти австрійського уряду, проте, як і раніше, головним мотивом їх політичних ходів була думка уникати конфліктів з ним. Вони зазначали, що хоча держава занадто слабка, щоб виграти війну, однак все ще дуже сильна, щоб при допомозі

поляків знищити українців. Ця мотивація опановувала український політичний провід аж до останньої хвилі існування Австрії.

Таким чином, нерозв'язане українське питання під час Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. ще на довгі роки залишалось об'єктом міжнародного політикуму, в якого поступово формувалася думка про незалежну Україну як важливого фактора стабільності у Центрально-Східній Європі.

- ¹ Bobzyński M. Dzieje Polski w zarysie. T. III: Dzieje porobiorowe. – Warszawa, 1931. – S. 352.
- ² Лозинський М. Галичина в роки 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. 15.
- ³ Лозинський М. Утворення українського краю в Австрії. – Б. м., 1915. – С. 66.
- ⁴ Голубець М. Велика історія України. – Львів, 1935. – С. 750.
- ⁵ Dziennik Narodowy. – Piotrków, 1916. – № 191.
- ⁶ Kurjer Lwowski. – Lwów, 1916. – 31 sierpień.
- ⁷ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Ч. 1–3. – Львів, 1929–1930. – С. 451.
- ⁸ Голубець М. Цит. пр. – С. 750.
- ⁹ Левицький К. Цит. пр. – С. 450–452.
- ¹⁰ Там само. – С. 272.
- ¹¹ Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918. – Київ; Чернівці, 1999. – С. 111.
- ¹² Левицький К. Цит. пр. – С. 332.
- ¹³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ), ф. 387, оп. 1, спр. 43, арк. 62.
- ¹⁴ Лозинський М. Галичина в роки 1918–1920. – С. 20.
- ¹⁵ Діло. – 1916. – 7 листоп.
- ¹⁶ Kurjer Nowy. – Kiew, 1916. – № 129, № 146.
- ¹⁷ Грушевський М. Независимая Польша и автономная Галиция / Украинская жизнь. – М., 1916. – № 12. – С. 64.
- ¹⁸ Kutrzeba S. Polska odrodzona 1914–1918. – Warszawa, 1935. – S. 56.
- ¹⁹ Грушевський М. Независимая Польша и автономная Галиция / Украинская жизнь. – М., 1916. – № 12. – С. 66.
- ²⁰ Там само. – С. 73.
- ²¹ Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1920. У 2-х томах. Т. 1. – Львів, 1998. – С. 53.
- ²² Промінь. – М., 1916. – № 1. – С. 29.
- ²³ Діло. – 1916. – 21 січ.
- ²⁴ Biliński L. Wspomnienia i dokumenty. 1846–1922. T. II. – Warszawa, S. 108–109.
- ²⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. З додатком Нового періоду історії України від 1914 до 1919. – Вінніпег, 1956. – С. 532.
- ²⁶ Діло. – 1916. – 8 листоп.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Czas. – Kraków, 1916. – 6 listopada.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ Nowa Reforma. – Kraków, 1916. – 7 listopada.
- ³² Holzer J., Molenda J. Polska w pierwszej wojnie światowej. – Warszawa, 1967. – S. 215–216.
- ³³ Промінь. – М., 1916. – № 2–4. – С. 16.
- ³⁴ Там само. – С. 17.
- ³⁵ Грушевський М. Цит. пр. – С. 72.
- ³⁶ Левицький К. Історія визвольних змагань... – С. 418–420.
- ³⁷ Кураєв О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006. – С. 159.
- ³⁸ Левицький С. Польське питання і Галичина / Діло. – 1916. – 14 листоп.
- ³⁹ Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). – Відень, 1916. – № 65. – С. 747.
- ⁴⁰ Там само. – С. 746.
- ⁴¹ Czas. – Kraków, 1916. – 6 listopada.
- ⁴² Діло. – 1916. – 8 листоп.
- ⁴³ Діло. – 1916. – 11 листоп.
- ⁴⁴ Вістник. – 1916. – № 65. – С. 746–747.
- ⁴⁵ Левицький К. Цит. пр. – С. 432.
- ⁴⁶ Вістник. – 1916. – № 4. – С. 729–730.
- ⁴⁷ Вістник. – 1916. – № 64. – С. 731.
- ⁴⁸ Промінь. – М., 1916. – № 1. – С. 15.
- ⁴⁹ Кураєв О. Цит. пр. – С. 159.
- ⁵⁰ Кураєв О. Цит. пр. – С. 160–161.
- ⁵¹ Östeuropäische Zukunft. – 1916. – № 23. – S. 367.
- ⁵² Ibid. – № 24. – S. 383.
- ⁵³ Вістник. – 1916. – № 51. – С. 536.
- ⁵⁴ Кураєв О. Цит. пр. – С. 165.